

ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ

Л. А. Виговський,* Т. В. Виговська**

ЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН ДЛЯ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ГАРМОНІЗАЦІЇ ВЗАЄМИН УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ З РЕЛІГІЙНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ

Роль релігійного чинника за умов прискорення темпів глобалізації у світі об'єктивно зростатиме. Так, трансформаційні процеси, які почалися в Україні з початку 90-х років минулого століття, охопили всі сфери функціонування соціального світу, в тому числі і релігійну. З набуттям державної незалежності та відмовою від комуністично-тоталітарної системи основні принципи свободи совісті нарешті отримали реальне конституційне забезпечення.

Такий підхід зумовив кількісні і якісні зміни у конфесійному середовищі, які зумовили не тільки розширення інституційної мережі релігійних об'єднань, але й їх якісний розвиток. Зрозуміло, що це актуалізувало потребу правового регламентування функціонування релігійного комплексу в Україні, оскільки попереднє радянське законодавство носило чітко виражений атеїстичний характер і на практиці однозначно було направлене на правове забезпечення звуження функціонування релігії в усіх сферах “соціалістичного суспільства”.

Зрозуміло, що проблема правової регламентації функціонування релігійного комплексу, механізм її реалізації завжди був в центрі уваги науковців і практиків. Зокрема, це питання в тому чи іншому контексті було об'єктом дослідження українських релігієзнавців М. Бабія, В. Бондаренка, С. Здіорука, В. Єленського, В. Климова, А. Колодного, В. Лубського, М. Новиченка, О. Сагана, Л. Филипович, О. Уткіна та ін. Проте є очевидним, “що життя йде вперед і в деяких аспектах діяльності релігійних організацій настає ситуація, коли між реаліями цього життя і нормою закону виникають протиріччя, що потребують розв'язання”¹

© Виговський Л. А., Виговська Т. В., 2007

* завідувач кафедри філософії та політології Хмельницького університету управління та права, доктор філософських наук, професор

** доцент кафедри філософії та політології Хмельницького університету управління та права, кандидат біологічних наук, доцент

¹ Бондаренко В. Актуальні проблеми законодавчого забезпечення свободи совісті // Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність — світовий досвід та українські проблеми. Науковий щорічник. — К., 2002. — С. 124.

Без сумніву, що за умов подальшого розгортання в Україні діяльності нових конфесій (і не завжди християнського напрямку), посилення серед них конкурентної боротьби за вплив на віруючих веде (в багатьох випадках) до гострого протистояння між ними. А це потребує, з одного боку, адекватного правового регулювання між самою українською державою та релігійними організаціями, а з іншого — вирішення проблеми правового регулювання відносин між самими релігійними інституціями і організаціями. Оскільки це є похідним від прийнятої моделі державно-церковних взаємин, то за таких умов актуалізується питання пошуку та запровадження в життя саме такої моделі, яка б дозволила досягнути справедливого вирішення зазначених відносин.

При цьому важливо враховувати й той аспект, що Церква одночасно є не тільки складовою частиною відносин з державою, але має свої особливі стосунки з іншими структурами того ж суспільства. Через те, що релігія насамперед є явищем соціальним, то вона постійно, безпосередньо чи опосередковано, взаємодіє з структурними елементами всього суспільного організму. Її зв'язки із соціумом, зокрема його різними підсистемами, на практиці мають не статичний, а динамічний характер, тобто такий, який постійно під впливом певних чинників видозмінюється як в часовому, так і просторовому вимірах. "Відтак, — слушно зазначає С. Здіорук, — характер суспільно-релігійних відносин обумовлюється багатьма факторами: культурно-історичними традиціями, внутрішньополітичними, економічними, соціальними трансформаціями у суспільстві, зовнішніми впливами тощо"². А тому саме комплексне поєднання вказаних чинників і задає особливість розвитку релігійних процесів.

Системі суспільно-релігійних відносин, що утверджується в сучасній Україні, об'єктивно притаманна особлива специфіка. Адже серед властивих їй рис потрібно перш за все виокремити наступні:

- наявну широку деідеологізацію державної політики в царині релігійно-церковного життя; суттєвий лібералізм нормативно-правової бази щодо свободи совісті і діяльності релігійних організацій;
- перманентну регіоналізацію конфесійного простору;
- кризовий стан православ'я в країні; визрівання та вияв симптомів поглиблення процесу клерикалізації багатьох структурних елементів нашого суспільства.

При цьому, взаємопереплітаючись, за певних умов окреслені ознаки й характеристики можуть накладатися одна одну, часто тим самим підсилюючи одна одну або ж, навпаки, послабляючи одна одну, що в підсумку зумовлює доволі неоднозначний вимір релігійної ситуації в державі, оскільки поряд з позитивними зрушеннями мають місце і негативні проблеми, які все-таки доведеться вирішувати в обов'язковому контексті просування нашої держави європейським шляхом.

Загальновідомо, що деідеологізація державної політики України а царині релігійно-церковного життя розпочалася на початку 90-х років минулого століття. Здобувши державну незалежність, Україна, як і більшість європейських постсоціалістичних країн, засвідчила свою рішучість покінути з тоталітарним минулим і стати на шлях демократичного розвитку. У досить короткі терміни монополізм комуністичної ідеології з характерним для неї, м'яко говорячи, зневажливим ставленням до всього релігійного, був поступово замінений поміркованим підходом держави до релігії і Церкви. В його основу були покладені

² Здіорук С. Українські суспільно-релігійні відносини в умовах трансформації і глобалізації // Релігійна свобода: функціонування релігії в умовах свободи її буття. Науковий щорічник. — К., 2004. — С. 10.

цінності, підтримані і утверджені світовими демократіями. Насамперед мова йде про реальні гарантії щодо рівності всіх громадян перед законом поза їх конфесійною належністю, утвердження в суспільне буття принципів свободи совісті і віросповідань, чітка визначеність меж релігійної свободи тільки через посередництво закону, взаємоповагу між державними інституціями та релігійними об'єднаннями тощо.

Варто звернути увагу на те, що конфесійне середовище впродовж років самостійності України зуміло доволі зрости, що, перш за все, було результатом відмови державних структур від ідеологічного тиску на них. Про це, зокрема, свідчить і факт постійного зростання кількості релігійних інституцій та організацій, що суттєво розширює віросповідний спектр у державі. Релігійність українців згідно останніх соціологічних даних наближається до середньоєвропейських показників (45-50 %). За умов реальної свободи совісті релігійні об'єднання мають змогу безпосередньо брати участь у вирішенні тих чи інших соціальних проблем, у суспільно-значимих акціях, розвивати і підтримувати на високому рівні зв'язки з громадськими та державними структурами. Більше того, деякі конфесійні інституції України представлені на міжнародній арені, де докладають значних зусиль задля підвищення та зміцнення авторитету нашої молоді держави.

Разом з тим за умов транзитного стану нашого суспільства раптова хвиля релігійного піднесення, різке насичення й перенасичення релігійного простору різноманітними деномінаціями і напрямками не тільки зумовили відчутний хаос у самому соціумі, але й породили його і в конфесійному сегменті. Через об'єктивні й суб'єктивні чинники своєчасно не вдалося виробити надійні соціальні, духовні, правові та інші механізми протидії напливу деструктивних та псевдодуховних віросповідних течій. З іншого боку, далася взнаки невідповідності між зростаючими потребами самих релігійних інституцій та реальними можливостями держави у їх вирішенні та задоволенні. "Релігійне відродження, — зазначає в цьому контексті С. Здіорук, — породило безліч проблем, пов'язаних із нормалізацією релігійного життя, державно-церковних та міжконфесійних відносин, зокрема подоланням гострих і болючих міжцерковних конфліктів"³.

Тому потрібно об'єктивно визнати, що засади конфліктності у релігійному середовищі були закладені ще в перші роки незалежності України. Якраз тоді й актуалізувалися основні лінії міжконфесійного протистояння, які в подальшому набували виразу то затухаючих тенденцій, а то, навпаки, посилюючих. На жаль, вони й сьогодні наявні у суспільному житті, більше того, стали суттєвим негативним чинником в процесі консолідації української нації.

При цьому варто наголосити, що українське законодавство у цій сфері за своїм гуманістичним пафосом та практично відсутністю обмежувальних санкцій, мабуть, не має жодного аналогу на європейському континенті. Так, декларуючи принцип жорсткого відокремлення церкви від держави, воно проголошує автономність обох інституцій, рівність між собою всіх без винятку конфесій, надає їм широкі можливості для реалізації власних інтересів, не закріплює за жодною з них будь-яких привілеїв. Сам по собі факт у цілому узгоджується з демократичними цінностями українського суспільства, однак він не може, на жаль, гармонізуватися з українською культурно-історичною традицією. Адже остання, як відомо, формувалася під визначальним впливом, принаймні, двох потужних релігійних потоків — православного і греко-католицького. Водночас,

³ Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття: Монографія. — К., 2005. — С. 433.

на відміну від європейських держав, ні Конституція України, ні Закон України “Про свободу совісті та релігійні організації” не відображають їх заслуг у справі визвольної боротьби українського народу та у процесі національного державотворення.

Основна причина такого стану полягає саме в тому, що Україна у свій час запозичила, на жаль, не європейську, а американську правову модель облаштування конфесійного простору. “Вживаючи термін “модель” для такої специфічної сфери суспільного буття, якою є державно-церковні відносини, — зазначає В.Климов, — матимемо на увазі, по-перше, логіко-правовий аналог реальної системи державно-церковних відносин в Україні, по-друге, суспільно-правову систему, що є результатом як саморозвитку, так і засвоєння світового досвіду врегулювання відносин між інституціями держави та релігійно-церковних організацій”⁴

Зрозуміло, що вибір такої правової моделі регулювання державно-церковних взаємин відобразив романтизм і ідеалізм, які охопили українське суспільство відразу після розпаду тоталітарного суспільства. На той час в силу ряду обставин для більшості громадян України взірцем свободи і демократії були США, які на світовій арені демонстрували своє прихильне ставлення до нашої держави та підтримували реформаторський курс її тогочасного уряду. Звичайно, тут також зіграла економічна роль цієї країни у світі та життєвий рівень її громадян. Звідси й прагнення швидше “американізувати” українську дійсність, що насправді призвело до швидкого наповнення релігійного середовища нашої країни неокультами, перш за все, американського походження. При цьому характерна для Західної Європи ієрархізація конфесійної карти була проігнорована українською владою. При цьому американський досвід критично не переосмислювався і не співвідносився з наявними українськими реаліями. Як показала подальша практика, в цьому питанні нами була допущена суттєва методологічна помилка.

Перш за все, це пояснюється тим, що на відміну від Європи (суттєвою складовою якої є Україна) громадяни США ніколи не стикалися в реальному житті з фактом домінування якоїсь однієї чи кількох релігійних традицій. Процес релігійстворення по той бік Атлантичного океану відбувався на зовсім інших світоглядно-методологічних засадах, ніж у Старому світі. Це пояснюється тим, що на північноамериканський континент, як відомо, перебиралися в першу чергу представники тих конфесій, котрі зазнавали переслідувань і гонінь в Європі. Саме вони брали безпосередню участь у творенні американської нації, яка відтак відразу ж зароджувалася як нація поліконфесійна. Звідси й традиційна повага до всіх наявних конфесій.

Зовсім протилежна картина спостерігається в Україні, де свого часу історично домінувала така конфесія як православ'я. Для багатьох її жителів саме вона сприймалася як автохтонна. Всі ж інші конфесії розглядалися як занесені, чужі по духу, а тому ставлення до них часто було навіть ворожим. Згадаймо, наприклад, що в минулому ставлення православних до католиків часто мало фатальний характер. Але вказана специфіка була проігнорована під час вибору правової моделі регулювання державно-церковних відносин. Тому й не дивно, що пряма екстраполяція американського досвіду на національні терени не дала бажаного ефекту. Більш того, наділення релігійних інституцій широкими правами на практиці вилилось у підміну принципу свободи свавіллям певних

⁴ Климов В. Формування і особливості української моделі державно-церковних відносин // Релігія і Церква років незалежності України. — Київ-Дрогобич, 2003. — Т. 10. — С. 376.

конфесій, ознаки якого прослідковуються, зокрема в політизації релігійного середовища, а також його комерціалізації, численних порушеннях чинного законодавства з боку церков і релігійних організацій, наростанні їхніх претензій до держави, неформальній підтримці тими чи іншими віросповідними напрямками місцевих органів влади за відповідні дивіденди політичного чи матеріального характеру тощо. На жаль, у цьому плані можна навести досить багато прикладів з будь-якого регіону України. Так, на парламентських виборах 1998 року всі домінуючі релігійні організації озвучили своє ставлення до обрання представницьких органів влади. Вони закликали мирян прийти на вибори, оскільки “на політичну арену повинні прийти люди, які запропонують нові й реальні шляхи подолання кризи ...” (митрополит Володимир (Сабодан)); оскільки “Церква ніколи не стояла осторонь від важливих для країни подій” (патріарх Філарет); вибирати тому, що “ми є громадяни, ми — співвідповідальні за долю цілого народу” (Звернення єпископів УГКЦ з нагоди передвиборчої кампанії); адже “вибори мають відбутися з Божою допомогою” (патріарх Димитрій).

Як переконливо свідчить практика, реалізація основоположних принципів свободи совісті в нашій державі створила реальні умови для поновлення діяльності, зокрема УГКЦ, а також мусульманських осередків. А відтак одночасно виникли і набрали обертів майнові претензії один до одного, відродилася давня неприязнь за колишню зневагу та протидію. Більше того, одна гілка православ'я України продовжує підпорядковуватися Московському Патріархатові. Звідси й категорична відмова УПЦ МП поновити соціальну й історичну справедливість та повернути майно виявленим законним власникам. Адже, як загальновідомо, частина цього майна у свій час незаконно була реквізована, зокрема в УГКЦ. Неурегульованість майнових відносин об'єктивно нагнітає обстановку не тільки у православно-греко-католицьких, але й у православно-мусульманських відносинах. Причому протистояння має чітко окреслені регіональні контури. Так, в Автономній Республіці Крим (а саме тут зосереджений основний масив послідовників ісламу в Україні) конфронтації між мусульманською меншиною та УПЦ МП досягли значного рівня. Духовенство останньої всіляко перешкоджає кримським татарам реалізовувати своє конституційне право на свободу власної релігійної діяльності. На жаль, провокації, які мають місце у цьому регіоні на релігійному ґрунті, загрожують незворотними негативними наслідками для української держави. Адже не може слугувати утвердженню стабільності озвучення ідеї поновлення кримськотатарської держави під патронатом якоїсь із сусідніх ісламських країн, що вже звучить серед певних кіл громадськості. Зрозуміло, що подальша ескалація етноконфесійного конфлікту може тільки посилити сепаратистські настрої в АРК. При цьому не можна виключити за таких умов можливість звернення до ісламської складової міжнародного тероризму.

Варто наголосити, що переважна більшість європейських країн, визнаючи право громадян на свободу віросповідання, з повагою ставлячись до релігійних об'єднань, водночас прагне обмежити їхню активність певними правовими рамками, тобто визначає для них прийнятні для суспільства різновиди діяльності. Водночас перебільшення конфесіями владних повноважень неминуче імплікує покарання у порядку, передбаченому відповідною законодавчою нормою. В цьому контексті не існує винятків для жодного суб'єкту соціальної дії. Таким чином, соціум заклав чіткий правовий захист від притаманного сутнісній природі церкви диктату.

На жаль, в Україні, яка сповідує цінності світського гуманізму, спостерігається дещо інша, часто парадоксальна картина. Аналіз релігійної

діяльності багатьох конфесій показує, що самочинство церковних організацій на українських теренах перетворюється в буденне явище. Протиправні діяння деяких церков стають все масштабнішими, а адекватна реакція з боку правоохоронних органів практично відсутня. Це, зрозуміло, сприяє посиленню агресивності частини духовенства. Особливо “войовничий запал” конфесій проявляється під час вирішення майнових питань. Для прикладу, всім відомі дії ченців Лаври по самовільному захопленню приміщень Києво-Печерського заповідника. В такий спосіб за 2000-2003 роки ними було відібрано 10 корпусів. Проте, незважаючи на відверте порушення закону (в даному випадку з боку УПЦ МП), правоохоронні органи зайняли позицію стороннього спостерігача, воліючи не втручатися в конфлікт. Подібне потурання, звичайно, на руку деяким релігійним об’єднанням, які втратили сприйняття грані між дозволеним і забороненим. На протиправу нашому в Західній Європі реакція на такі суспільні виклики конфесій має чіткі й адекватні правові наслідки.

Аналогічна ситуація має місце, зокрема і в царині освіти. Попри те, що Конституція України (ст. 35), Закони України “Про освіту” (ст. ст. 5, 7, 8) й “Про свободу совісті та релігійні організації” (ст. ст. 5, 6) однозначно закріплюють світський характер навчально-виховного процесу в нашій державі, релігійні громади всілякими способами намагаються вести викладання основ релігії як у загальноосвітніх, так і вищих навчальних закладах. У державних школах окремих регіонів діти вже давно вивчають такі предмети, як “Закон Божий” чи “Християнська етика”. Причому подекуди — в обов’язковому порядку. Таким чином, якщо Закон і писаний, то, принаймні, не для суб’єктів релігійного середовища.

Сучасна українська держава, реформуючи політичну систему, впевнено бере курс на розвиток демократії за європейськими стандартами, необхідною складовою якої є плюралізм — політичний, ідеологічний, релігійний, етнічний. Але, як показує європейський досвід, також потрібно враховувати особливості історичного розвитку й функціонування українського суспільства, відповідно і тих конфесій, історія яких безпосередньо пов’язана з нашою країною. При цьому розв’язання будь-яких проблем функціонування релігійного комплексу в нашій державі бачиться виключно в правовому полі, що гарантує дотримання законних конституційних прав усіх суб’єктів правовідносин державно-церковних взаємин.

